

Молитва за Україну. роман

КУПИТИ

Про книгу

Завуч середньої школи з колишнього СРСР - країни войовничого атеїзму - купує собор для православної церкви. Зрадника, котрий віз на страту українських патріотів, які ще донедавна вважали його другом, визнають героєм та науковцем і прислухаються до його розумувань про недавню історію. В Україні московські васали воюють з борцями за самостійність держави, а в церквах Північної та Південної Америки щонеділі лунає молитва за Україну. Про ці та інші, на перший погляд, сюрреалістичні події, про дружбу й кохання, що міцніші за час та обставини, про вірність і про підступність, про пошуки істини в темряві омани, а також про пікнік, який відбувся через п'ятдесят років після запрошення на нього, розповідає роман Григорія Яременка.

ГРИГОРІЙ ЯРЕМЕНКО

МОЛИТВА
ЗА
УКРАЇНУ

ГРИГОРІЙ
ЯРЕМЕНКО

МОЛИТВА
ЗА
УКРАЇНУ

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

Яременко Г.

Молитва за Україну : роман / Г.І. Яременко. — Тернопіль : Видавництво Богдан, 2023. — 640 с.

© Яременко Г.І., 2023

© Видавництво Богдан, виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

ISBN 978-966-10-8814-5

Завуч середньої школи з колишнього СРСР — країни войовничого атеїзму — купує собор для православної церкви. Зрадника, котрий віз на страту українських патріотів, які ще донедавна вважали його другом, визнають героєм та науковцем і прислухаються до його розумувань про недавню історію. В Україні московські васали воюють з борцями за самостійність держави, а в церквах Північної та Південної Америки щонеділі лунає молитва за Україну.

Про ці та інші, на перший погляд, сюрреалістичні події, про дружбу й кохання, що міцніші за час та обставини, про вірність і про підступність, про пошуки істини в темряві омани, а також про пікнік, який відбувся через п'ятдесят років після запрошення на нього, розповідає роман

Григорія Яременка.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.

Видавництво Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, Україна, 46002.

Видавництво Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, Україна, 46008.

У випадку побажань та претензій звертатися:

т/ф (0352) 520 607 office@bohdan-books.com

Інтернет-магазин «Видавництво Богдан»:

www.bohdan-books.com mail@bohdan-books.com

т. (0352) 519 797, (067) 350 1870, (066) 727 1762

Гуртові продажі: т/ф (0352) 430 046, (050) 338 4520

м. Київ, просп. Л. Каденюка, 27: т/ф (044) 296 8956; (095) 808 3279,

nk-bogdan@ukr.net

Мережа книгарень «Дім книги»: dk-books.com

т. (067) 350 1467; (099) 434 9947

ПРОЛОГ. БАТЬКО

Отямився, неначе вирвався з липких обіймів густого чорного сну без сновидінь.

Праве око розтулити чомусь не зміг, лівим оглянув простору кімнату, наповнену тьманим сірим світлом і запахом брудних ганчірок. У ній стояло ще кілька таких самих, як і в нього, металевих ліжок, на двох з яких хтось лежав. Один з лежачих стогнав. Кімната не була схожа на смердючу переповнену загальну камеру, до якої він устиг останнім часом звикнути. Вона більше нагадувала занехаяну палату сільської лікарні. Потягнувся і хотів повернутися на бік, але тіло пронизав такий біль, що Сава застогнав.

У кімнату зазирнув сивий худий санітар у білому халаті.

— Води! — хотів голосно попросити Сава, але сили вистачило лише на шепіт.

Санітар уважно придивився до нього та підійшов ближче:

— Ти?.. Очухався все ж таки!.. Зараз принесу... і лікаря покличу... Ми вже думали, ти дуба даси, не приходячи до тями...

Санітар швидко повернувся. Приніс склянку з водою. Слідом увійшов і середніх років білявий чоловік теж у білому халаті — лікар. Підносячи тремтячими руками склянку до рота, Сава пив не дуже холодну, але животворну для його пересохлого нутра вологу. Витираючись, намацав на щоці бинт, з досадою зрозумів, що, мабуть, уся його голова забинтована і має вигляд, як качан капусти у торбинці.

Лікар тим часом наблизився до нього, взяв уже порожню склянку і передав санітарові. При цьому він усміхнувся, підморгнув Саві та привітався:

— Ну що? Доброго ранку, чоловіче! Давайте-но послухаємо, як ваші нутрощі почуваються.

Він притиснув до Савиних перебинтованих грудей круглу головку стетоскопа, послухав серце і легені. Нараз знову усміхнувся й підсумував:

— Поздоровляю вас, чоловіче. Вашого запасу життєвої енергії вистачить іще на сто років. А що ребра переламані — то дурниці,

заживуть, і голова загоїться, за день-два й праве око бачитиме. У нас тут і гірші випадки траплялися.

— Що, до смерті забивали? — кволо поцікавився Сава.

— На цю тему в нас розмови заборонені, — відрізав лікар. Але раптом схилювся до Сави й тихо, майже пошепки, додав: — Для вас, чоловіче, у мене є добра новина — у вас новий слідчий, і він наказав поставити вас на ноги. Так що ми цей наказ виконаємо.

— А потім усе почнеться спочатку? — песимістично промимрив пацієнт.

— Не хвилюйтеся і не думайте про погане, — підморгнув лікар. — Мені здається, все буде набагато краще, ніж ви гадаєте. Але насамперед треба вичухатися. Так що будемо вас лікувати.

Лікар пішов, залишивши Саву в обіймах важких роздумів. «Новий слідчий... поставити на ноги...» Попередній слідчий теж, як здавалося на перший погляд, не бажав Саві нічого поганого. На першому допиті він був увічливим, навіть привітним. Запропонував чаю з печивом. Усе це стояло перед ним на письмовому столі. Сам слідчий якраз дожовував печиво і запивав чаєм із гранчастої склянки в металевому підскляннику — в таких розносять чай у потязі. Ще одна склянка стояла на столі порожня. Мабуть, він розраховував на те, що заарештований прийме його запрошення. Але Сава відмовився. Він відмахнувся й від простягнутої до нього пачки «Біломорканалу» і став наполягати на тому, щоб йому пояснили, чому його заарештовано. Але слідчий застережливо підняв правицю:

— Не поспішайте, Саво Михайловичу. Давайте спочатку познайомимося. Мене звуть Іван Онисимович Кац. Багато чув про вас, Саво Михайловичу. Кажуть, у вашому місті ви чи не єдина людина, що завжди розмовляє лише українською мовою і ніколи не вживає російської.

— Я, чесно кажучи, свою рідну мову знаю набагато краще, ніж російську. І мені зручніше користуватися українською мовою.

— Зрозуміло, зрозуміло, — погодився слідчий. — А ось я ніяк не можу вашої мови опанувати. Вже кілька років намагаюся вивчити її, а говорити так і не навчився... Оце мій помічник Юхим Орленко, — кивнув Кац на кремезного жилавого молодшого командира у військовій формі, який мовчки сидів у кутку. — Він стовідсотковий

українець, але ми з ним розмовляємо російською мовою і не маємо жодних проблем.

— Так, прізвище справді типове українське,— погодився Сава і пожартував: — Але невже, громадянині слідчий, мене заарештували задля того, щоб я допоміг вам з українською мовою?

— У певному розумінні так, — якось хижо посміхнувся слідчий і десь у глибині його жовтих очей на мить проступив жорстокий металевий блиск. — Мені особливо важко з українськими аббревіатурами, Саво Михайловичу. Ось, наприклад, поясніть мені, будь ласка, що означає аббревіатура ОУН.

Сава задумався. До цього допиту в НКВС він не натрапляв на таку аббревіатуру.

— Ви впевнені, Іване Онисимовичу, що запам'ятали слово точно — «ОУН»? — запитав у слідчого.

— Абсолютно впевнений. І сподіваюся, що ви мені розтлумачите усе, що знаєте про ОУН.

— Але я, на жаль, сам уперше чую цю аббревіатуру, — відказав спантеличений Сава.

— Ну, не прибідняйтеся, Саво Михайловичу, — вже відверто глузував слідчий. — Кому ж як не вам її знати? Чи не ваш брат Микола пішов з петлюрівцями на Захід? Він, я впевнений, добре знає, що таке ОУН, і сам, мабуть, є членом цієї організації. Коли ви одержали останню звістку від нього? Які інструкції він вам надіслав?

— Пробачте, громадянині слідчий, але я справді не знаю, що таке ОУН. Стосовно брата — його перший і останній лист я отримав ще в 21-му році.

— Це тоді, коли ви закінчували духовну семінарію у Києві?

— Саме так. Він написав того листа, щоби попередити мене: за радянської влади духовна кар'єра безперспективна, непотрібна і навіть небезпечна. Тому брат радив мені змінити фах...

— ...щоби краще замаскуватися для ведення антирадянської націоналістичної діяльності, — підказав слідчий.

— Ні, громадянині слідчий, щоби нормально жити в нашій країні. Ніякої антирадянської діяльності я ніколи не вів.

— У нас є інша інформація, громадянині Шумаченко, — вже серйозніше заперечив Кац і, діставши зі шухляди письмового столу

якісь папери, простягнув їх Саві. — Ось протокол допиту вашого директора школи Перепади. Він чесно кається у вашій сумісній націоналістичній діяльності й розповідає, як ви, громадянине Шумаченко, ставили в шкільному драмгуртку націоналістичні п'єси, як приносили до іншого драмгуртка, в Будинку вчителя, в якому ви брали участь разом з Перепадою, твори колишнього голови українського націоналістичного уряду Винниченка, як ви агітували Перепаду вступити до тієї самої Організації Українських Націоналістів — ОУН, про існування якої начебто нічого не знаєте. Крім того, Перепада твердить, що ви, громадянине Шумаченко, умовляли ваших родичів Шумаченків, ну, отих зі села, що їх у 32-му році розкуркулили, не здавати хліб радянській владі. Тож як гадаєте, Саво Михайловичу, що викличе більше довіри у НКВС — чесне каяття директора школи Перепади чи балачки завуча тієї ж школи Шумаченка, який, виявляється, приховував свою належність до церкви, свій антирадянський вплив на сім'ю сільських родичів, свою націоналістичну пропаганду серед молоді та колег?

— Я можу лише сказати, — твердо відповів Сава, — що не вів жодної антирадянської чи націоналістичної агітації ні серед колег, ні серед знайомих, ні в школі, ні в Будинку вчителя. Я чесно виконував свої обов'язки вчителя української мови та літератури і завуча школи й нічого не приховував ні від кого. Щодо моїх родичів Шумаченків зі села, то їхнє «розкуркулювання» було офіційно визнане помилковим, коли до села повернувся їхній син, командир Червоної армії Дмитро Шумаченко. Йому повернули їхню помилково конфісковану хату, а також намагалися повернути до села його батьків, тільки чомусь не змогли їх знайти. І я не розумію, чому ви питаєте про них у мене, а не у самого Дмитра, який тепер працює в тому ж селі директором МТС.

— Ну, якщо буде потрібно, то ми і його спитаємо. Але ви, Саво Михайловичу, не про нього, а про себе потурбуйтеся. Гадаю, ви вже зрозуміли, що вам загрожує сувора кара за вашу антирадянську діяльність. А якщо буде доведено, що ви ще й німецький шпигун, то тут уже справа дійде й до розстрілу.

— Німецький шпигун?.. — спантеличено перепитав Сава.

— Саме так, — спокійно продовжував Кац. — ОУН, як відомо, пов'язана з нацистами, і Гітлер обіцяє українським націоналістам

допомогти у заснуванні «самостійної України».

— Вибачте, Іване Онисимовичу, але я повторюю, що ніколи навіть не чув аббревіатури ОУН, — наполягав Сава, — тим більше, не мав нічого спільного ні з якою антирадянською діяльністю...

— Ви не розумієте, громадянине Шумаченко, — перебив його слідчий, — наскільки серйозний цей факт, що ми з вами зараз розмовляємо саме тут, у приміщенні НКВС. Так-от, запам'ятайте, будь ласка, що НКВС ніколи не заарештовує невинних людей. І якщо вже потрапили до нас, то ви у чомусь винні. Просто так вийти звідси нікому не вдається. І вам не вдається. Вихід з цього будинку лише один — через суд. Але у вас, громадянине Шумаченко, є деякі альтернативи, з яких ви можете вибирати. Це перспектива розстрілу або перспектива ув'язнення; перспектива спокійного, при можливості приємного перебування в цих стінах, чи перспектива застосування до вас засобів брутального фізичного впливу. Все це залежить од вас. То що ж вибираєте?

— Не знаю що й сказати, — на мить розгубився спантеличений Сава.

— А нічого казати і не треба, Сава Михайловичу. З метою спрощення для вас усієї паперової процедури я вже заздалегідь заготував протокол вашого допиту. Ось прочитайте, підпишіть — і я більше не турбуватиму вас аж до самого суду. Ну, хіба на чай із печивом вас запрошу. Ви ж не відмовитеся наступного разу? — слідчий витягнув зі шухляди папірець та простягнув Саві.

На папері, після його біографічних даних, було надруковано: «Я, Сава Михайлович Шумаченко, був завербований до Організації Українських Націоналістів (ОУН) моїм старшим братом священником Миколою Михайловичем Шумаченком, який відбув на Захід разом з петлюрівськими бандами. З того часу він регулярно через зв'язкових передавав мені інструкції щодо проведення серед колег та учнів буржуазно-націоналістичної агітації, спрямованої на повалення радянської влади в Україні та відділення цієї республіки від Радянського Союзу...» Читаючи, Сава згадав попередження, що одержав від одного з мешканців його переповненої камери, коли йшов на допит: «Нічого не підписуй, чоловіче. Хочеш жити — не підписуй протоколів!» І цей папірець, що він зараз тримав у руках, раптом видався йому хижою отруйною змією. Сава кинув його на стіл і сказав:

— Я цього підписувати не буду.

На якусь довгу хвилину в кабінеті слідчого запала мовчанка. Слідчий повільно витягнув з пачки «Біломорканалу» цигарку, повільно запалив сірника, затягнувся. Потому звів очі на заарештованого. В його жовтих очах було не здивування, а втома.

— Ви не поспішайте, Сава Михайловичу, таке нам заявляти, — сказав він тихо. — Повертайтеся до камери, все добре обдумайте. І майте на увазі, що я вам пропоную найкращий, найспокійніший вихід зі ситуації, яка у вас склалася. Вам усе одно врешті-решт доведеться підписати протокол. Але якщо ви не станете робити цього добровільно, до вас будуть застосовані заходи фізичного впливу, що в народі називаються тортурами. Можливо, коли до вас будуть вжиті такі заходи, ви оціните мою ввічливість, те, що я намагаюся усе вирішити по-доброму, без бійки та крові. Але тоді вже буде запізно. Тож подумайте і завтра підпишіть. Я від щирого серця раджу вам це зробити.

У камері, де мешкали сорок, а може, й п'ятдесят в'язнів, Сава сидів у задумі, відчуваючи плечима і спиною своїх друзів по нещастю. Це був його другий день у НКВС, але йому здавалося, що він уже звик до тієї тісноти, до тієї густої атмосфери, переповненої запахами людського поту, сечі, цигаркового диму і крові. Запах крові був сильніший у тому кутку, де лежали катовані, які щойно повернулися з чергового допиту. Розуміючи, що кожен з них якогось моменту може опинитися в схожій ситуації, співчутливі в'язні виділили один куток камери для грудочок скривавленого лахміття, котрі кілька днів тому ще були пристойно одягненими людьми. Інші в'язні були або тими, хто підписав протокол і чекав на суд, або тими, які після суду чекали на етап до Сибіру, або тільки-но прибулими, що ще не скуштували кулаків та чобіт вертухаїв. Казали, що засуджених до страти тримали в інших камерах. У їхній загальній камері стояв постійний гомін од приглушених розмов, що перекривали навіть специфічні звуки від параші у протилежному кутку камери. Час од часу відчинялися двері й енкавеесівці в гімнастерках, портупях та кашкетах з синім верхом викликали чергову жертву на допит, приводили або приносили когось після допиту чи заштовхували в камеру нового в'язня. Інколи викликали на вихід з речами тих, які йшли на етап, або їх переводили до камери смертників.

Ось у такому середовищі Сава роздумував про ситуацію, в яку потрапив. Усе почалося в червні цього 1939 року, під кінець випускного вечора в їхній школі, коли за традицією усі учасники вечора, розігріті танцями, інтермедіями, а деякі ще й спиртним, виходили зі шкільного приміщення на свіже вранішнє повітря. Вони йшли зустрічати світанок на березі річки у парку, що починався зовсім поруч зі школою. Сава з директором виходили останніми. За кілька кроків од школи, поруч з відділом міліції, чорнів автомобіль та стояла купка чоловіків. Того моменту, як директор порівнявся з ними, один з чоловіків запитав:

— Громадянине Перепада?..

Сава не розчув слів, якими продовжувалася розмова. Пройшовши ще кілька кроків, він зупинився, чекаючи на директора, але той гукнув йому:

— Іди керуй. Я затримаюся.

Якесь жахливе передчуття стиснуло груди, але треба було йти очолювати захід, що ще тривав.

Наступного понеділка директор не прийшов на роботу. Його домашній телефон не відповідав. Але мало що могло трапитися у Савиного приятеля Перепади. Потім прийде, все розповість, вирішив Сава і перебрав керівництво школою. На щастя, навчальний рік закінчився. Деякі вчителі були вже у відпустці, інші вирушали вихователями до піонерських таборів або водили дітей на екскурсії по місту; деякі займалися ремонтом класних приміщень. Аж десь після десятої ранку подзвонили з райвно:

— Беріть на себе керівництво школою, товаришу Шумаченко. Вас призначено виконувачем обов'язків директора. Письмове підтвердження отримаєте поштою.

— Що з Перепадою?

— Поки що незрозуміло. Бажаємо успіхів у творчій праці.

Після роботи попрямував до Перепадиної квартири. Витираючи сльози, дружина директора розповіла йому:

— Коли вранці прокинулась, а його все ще не було, почала хвилюватися. Хотіла телефонувати до вас. Але раптом побачила нашого сусіда, начальника відділу міліції. Стала розпитувати. Він сказав, що не має права розголошувати таємниці, але дав мені

зрозуміти, що чоловік у НКВС. Відтоді не знаходжу собі місця. Що ж тепер буде? Як житимемо далі?..

З відпусткою цього літа нічого не виходило: треба було займатися паперами, укомплектовувати колектив учителів до нового навчального року. Так і минули у клопотах і червень, і липень. Аж нараз знову зателефонували з райвно: «Приходьте о 10:30, офіційно призначатимемо вас директором школи номер вісім».

Прийшов — і перед райвно побачив чорний автомобіль. Біля машини двоє чоловіків. Один з них звернувся до нього:

— Громадянин Шумаченко? Сідайте в машину. Вам треба проїхати з нами.

І ось як усе обернулося. Тепер він сам опинився в ситуації між розстрілом і Сибіром. Слідчий не жартував. Агітація за повалення радянської влади — справа серйозна, так само, як і участь у підпільній організації, керованій із Заходу. Сава розумів, чому Перепада написав той наклеп на нього: не витримав його приятель *«мер фізического воздействия»*, як назвав ті тортури слідчий. Сава намагався уявити собі завжди підтягнутого, поголеного й офіційно одягненого директора в кутку, вкритого закривавленим лахміттям. Уявити було неможливо... А тепер треба уявити самого себе в тому кутку, куди він може потрапити вже завтра. Але й вибору практично нема. Підписувати нічого не можна: кажуть, що зізнання підозрюваного замінює усі інші докази. Тому єдина можливість довести свою невинуватість — це витерпіти усі тортури і стояти на своєму.

І як же скрупульозно ці енкавеєсівці порпалися в його біографії! Так, він справді походив з династії священників — його батько був священник, його дід був священник, його прадід був священник, його брат був священник, і він сам закінчив духовну семінарію. Семінарія готувала священнослужителів для Російської православної церкви — єдиної офіційної православної церкви в Україні під час Російської імперії. Але саме того року, як він вступив до семінарії, Україна вийшла зі складу Російської імперії і утворилася Українська Народна Республіка. Разом з тим постало й питання про Українську православну церкву, і знайшлася така людина, яка створила й очолила автокефальну церкву. Коли Сава учився на другому курсі семінарії, митрополит Київський отець Василь Липківський відслужив у

Софійському соборі першу пасхальну всенощну українською мовою. Він же і переклав українською мовою численні релігійні твори. Вийшла з друку українська Біблія, написана живою сучасною мовою.

Російська православна церква, звичайно, засудила створення «єретичної конфесії» і суворо заборонила своїм семінаристам мати хоч що-небудь спільне з Українською автокефалією. Але в них у семінарії склався таємний гурток прихильників україномовного православ'я, до якого приєднався і Сава. Вони читали українську Біблію і порівнювали її зі старою церковнослов'янською, обговорювали, наскільки простіше стало для українців розуміти Святе Письмо. Ось хоча б «Отче наш»: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні» замість: *«Хлеб наш насущный даждь нам днесь»*. Або пасхальний піснеспів: «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і тим, що в гробах, життя дарував» замість: *«Христос воскрес из мьортвих, смертью смерть попрал, и сущим во гробах живот даровал»*.

Тим часом до суперечок і навіть бійок за храми між прихильниками Російської та Української православних церков додалась атеїстична політика більшовиків, які захопили Київ у 1920 році і стали закривати як українські, так і російські храми. У Володимирському соборі створили антирелігійний музей. І от незадовго до випуску зі семінарії Сава отримав листа від брата Миколи. Микола висвятився вже три роки тому. Він мешкав з дружиною та дітьми у Ніжині — там, де отримав парафію. У листі брат повідомив, що разом із петлюрівським військом іде на Захід, до Польщі. Ще він написав, що більшовики оголосили справжню війну релігії, вони вбивають священників, грабують церкви та перетворюють їх на склади й інші службові приміщення. Тому рекомендував Саві, якщо той збирався залишитися на більшовицькій території, змінити професію. Сава показав листа наставникові семінарії. Той важко зітхнув і окинув Саву сумним поглядом з-під сивих густих брів:

— Твій брат пише правду. Тепер наше духовенство почувається, мов оті перші римські християни, на яких нацьковували голодних левів під оплески та схвальні вигуки плебейського натовпу. І шлях нам уготований мученицький. Так що, юначе, шкода мені й тебе, й інших наших семінаристів. Я вірю, що настане день, коли знову засяють церковні куполи і храми Божі наповняться радісними парафіянами, але

дивлячись на те, що відбувається навкруги, гадаю, що цей світлий день прийде не скоро. Тому, сину мій, просто як людина, а не як пастир, раджу тобі послухатися свого брата. Ти добре володієш мовою, знаєш риторику, літературу і психологію. Чому б тобі не стати шкільним учителем української мови? Вчителів, згідно з більшовицькою політикою *всеобучу*, буде потрібно багато — от і нестимеш розумне й прекрасне рідне слово молодому поколінню. Ця справа близька і християнському духові. А коли дзвін на Володимирському соборі задзвонить знову, ти висвятишся і надягнеш пастирську ризу.

Так Сава і вчинив. Після закінчення семінарії скинув ризу, з'їздив провідати матір та подався до Вінниці. Там, він чув, були добрі педагогічні курси. Вступив на відділ української мови й літератури. Там і познайомився з Марійкою, яка вивчала фізику й математику. За кілька років вони вже приїхали до матері втрьох: він, Марійка і маленький Юрко. Їх з Марійкою прийняли працювати у восьму школу. Через три роки після Юрка народився Віталій. Отак і жили в рідному містечку, попри жахливі часи розкуркулювання та звірячого голоду, що настали в 30-х роках. Їхніх родичів, дядька Андрія і тітку Оксану, теж розкуркулили, хоча не наймали вони ніколи батраків — самі день і ніч працювали й мали гарне господарство, завжди завозили Савиній родині городину, мед, м'ясо. Ні, таки ж якомусь місцевому начальникові кортіло перевиконати план з розкуркулювання. От і записали родину Шумаченків до списку соціальних злочинців, посадили на воза разом з іншими працюючими й заможними селянами і повезли до Сибіру. Можливо, забули, що у них був десь син Дмитро — червоний командир. А може, думали, якщо листів не шле, то, мабуть, уже й загинув. Тоді його можна не брати до уваги.

Але років за три після цього Дмитро таки прибув, ще й не сам, а з дружиною Ніною, сином Антоном і дочкою Наталкою. Під'їхав на таксі аж до самої своєї гарненької хати, заплатив шоферові, втягнув у хату важкі валізи, а там — чужі люди. «Чого вам, громадянине військовий, треба в нашій колгоспній конторі?» — питають. Ну тут Дмитро розходився: «В якій ще конторі? Це моя рідна хата, я в ній народився!» Підняв на ноги усіх: і голову колгоспу, і голову сільради. Ті спочатку щось йому доводили, але швидко збагнули, що з Робітничо-Селянською Червоною Армією краще не зв'язуватися.

Голова сілради запросив Дмитрову родину пожити в нього, поки хату облаштують знову під житло. Але де все шумаченківське майно? Біс його зна... Розтягли сусіди та комнезаможники — тепер шукай вітра в полі!

Дмитро відрядив Ніну їздити у міські крамниці й купувати у свою хату нові меблі, а сам подався до ЧК вимагати, щоби повернули його батьків. Умовляти чекістів виявилось набагато важче, паперова тяганина тривала років зо два. Дмитро зумів довести, що батьки були розкуркулені помилково, але знайти їх тепер виявилось неможливим: дуже вже багато селян вивезли до Сибіру — мільйони та мільйони, а документація уся заплутана, написали її часто-густо напівграмотні люди: хто доїхав, хто помер, кого пересилали з місця на місце... Так і не знайшли дядька Андрія й тітки Оксани...

Тієї ночі Сава не зміг заснути. Перевертався з боку на бік у тісному скупченні разом з усіма, кому так, як і йому, не пощастило, під команди старшого по камері: «На правий бік!», «На лівий бік!», а сон не йшов. Уранці викликали його на допит. Кац курих цигарку, а Орленко так само мовчки зиркав вовком зі свого кутка.

— Ну що, надумав? — запитав слідчий. — Підписуватимеш протокол?

Цього разу він уже перейшов на «ти». Так чи інакше, Сава похитав головою:

— Ні. Я ні в чому не винен.

Слідчий подивився на нього довгим сумним поглядом:

— Шкода! Я хотів усе зробити по-доброму. Але тепер тобі доведеться мати справу з Орленком.

Він загасив цигарку в попільничці й вийшов з кімнати. А Орленко товстою мотузкою прив'язав Саву до стільця. Потім його очі раптово налилися кров'ю, як у роздратованого бика, він заволав: «Паскудо націоналістична! Я тобі, бля, зараз покажу незалежність!» — і почав бити заарештованого. Перший удар у щелепу був схожий на вибух снаряда. Щелепа хруснула, Сава разом зі стільцем повалився набік. Далі він почувався так, неначе потрапив під потяг. Орленко гамселив його солдатськими кирзовими чобітьми у живіт, у груди, по голові — куди попало. Спочатку було боляче, потім звук — і знепритомнів. На нього вилили відро води, щоб отямився.

— На перший раз досить, — мовив Кац, який уже повернувся до кабінету, і уточнив: — Не підпишеш?

Сава похитав головою — говорити не було сил.

Його розв'язали, солдат допоміг йому підвестися та, підтримуючи під руку, потягнув до камери. Савин піджак втратив охайний вигляд. Сорочка була розірвана і закривавлена. Але цього разу він ще тримався у загальній купі арештантів.

— Бачу, що не підписуєш папери. Молодець! Так і тримайся, щоб ці гади нічого не могли довести, — прошепотів йому у вухо чуйний друг по нещастю.

Через два дні Саву знову викликали на допит.

— Одумався? — спокійно запитав Кац. — Ні?

— Я його зараз на дибу! — озвався кат на прізвище Орленко.

— Приступай! — «благословив» слідчий і знов залишив кабінет — інтелігент!

Орленко наказав Саві зняти верхній одяг, потім надів на нього наручники, зачепив наручники товстим сталевим гаком, намотав на колесо в кутку дріт, щоб підняти Саву за руки аж під стелю. Після цього дістав десь зі шухляди нагайку і вдарив так, що лопнула шкіра у Сави на спині.

— Ну, лайно націоналістичне, тепер прощайся зі своєю шкірою! Я з тебе зараз зроблю свіжину, — пообіцяв кат з кривою посмішкою і став сумлінно виконувати свою обіцянку.

Час од часу він хлюпав у Савине обличчя відро води, бо той раз за разом непритомнів. Нарешті двоє енкавеєсівців зтягли його до камери і вкинули у той куток, де лежали інші скривавлені купки, а третій кинув на Савину скривавлену спину його одяг. Уночі, попри увесь нестерпний біль, довелося натягувати на себе той одяг, бо холоднеча на кам'яній підлозі була ще нестерпнішою, ніж біль. Одяг прилип до тіла, неначе бинт. Можливо, то було й на краще.

Його не зачіпали три дні. Сава молив Бога, щоб ця перерва між допитами тривала вічно. Але в НКВС так не буває. Нарешті Орленко знову прив'язав його до стільця, та очікуване биття не починалося. Натомість цей клятий кат дістав з шухляди якісь медичні інструменти, серед яких Сава упізнав щипці, схожі на ті, що бувають у зубному кабінеті.

— Сьогодні, оунівське падло, порахуємо тобі зуби, — весело підморгнувши, оголосив план заходів Орленко. — А потім заганятимемо тобі голки під нігті. Нарешті повисмикуємо тобі й самі нігті. На тому світі вони тобі все одно не потрібні.

Ця обіцянка змусила Саву замислитися. Так поступово ці енкавеесівські гади його заб'ють. Якщо навіть і не вб'ють повністю, то що йому вбогому буде діяти, коли його, припустимо, випустять звідси: беззубого, скаліченого, навіть без нігтів, а може, й ще без якихось частин тіла? Так чи інакше, з-за хижої посмішки цього ката до нього посміхається смерть. Ну то хай краще розстріляють. Це буде швидше і легше, ніж приниження і тортури, що він мусить терпіти зараз. Та й цього проклятого кровопивцю він забере зі собою на той світ. Ех, як кажуть, помирати — то з музикою!

— Слухай, чоловіче, — звернувся він до свого мучителя, — розв'язи. Я підпишу ваші папери.

Орленко аж заморгав обома очима від несподіванки:

— Справді підпишеш? Значить, таки злякався?

— Та кажу ж тобі, що підпишу.

— Ну, тоді підписуй, шпигуне німецький, — самовдоволено посміхнувся Орленко.

— Підпишу все. Одним злочином більше, одним менше — все одно розстріляють.

— Правильно мислиш, мужик, — схвально поплескав Саву по все ще болючій спині енкавеесівець. — Можуть навіть і не розстріляти за відверте визнання своєї провини та каяття. В Сибіру теж люди живуть.

Він розв'язав Саву. Той потягнувся, розправляючи м'язи, і попросив:

— Допоможи встати на ноги.

Орленко допоміг. І тут зненацька Сава що було сили вдарив свого ката коліном між ніг. А як той розгублено зігнувся, вчепився обома руками йому в шию і став душити, примовляючи:

— Ти — ганьба для свого українського прізвища, запроданець енкавеесівський! Ти своїх земляків-українців катуєш лише за те, що вони розмовляють рідною мовою! Такій, як ти, сволоті, не місце під сонцем...

Молодший командир Орленко смикався, що було сил. Його хижика почервоніла, та Сава тримав його настільки міцно, наскільки

вистачало його ненависті до мерзенного запродавця. Зненацька Сава знепритомнів від могутнього удару по голові. Все зникло, аж поки він не прокинувся в тюремній лікарні. Потім якось лікар обмовився йому:

— Схоже, що тебе, чоловіче, вдарили по голові рукояткою пістолета.

За кілька тижнів Саву виписали з лікарні, помили в бані, одягли в смугасту тюремну робу й відвели до одиночної камери. З усього, що Сава чув і читав раніше, він уявляв, що одиночна камера означала особливо суворий режим ув'язнення або вид покарання для арештанта. Але після переповненої смердючої загальної камери з її атмосферою приреченості одиночка видалася йому майже курортом. До того ж у його камері були не тільки окреме ліжко, а й стіл та стілець і навіть (це вже зовсім небувала розкіш для тюрми) настільна лампа! А ще (яке чудо!) його ліжко було застелене чистою білизною.

Та на цьому дива того дня не скінчилися, бо після обіду його вивели на прогулянку, і він цілих пів години відпочивав під яскравим теплим сонечком (якого вже не сподівався більше побачити після спілкування з отим жахливим Орленком) на самотньому тюремному подвір'ї. Тієї ночі, після персонально поданого до його камери кухля прозорого чаю невиразного смаку й шматочка хліба, він спав міцно та щасливо і прокинувся майже здоровим та сильним.

Уранці Саву відвели до кабінету слідчого. І тут раптом усі відрадні події останнього часу стали зрозумілими для нього, бо за столом сидів його колишній випускник, відмінник Стас Зарецький. Од несподіванки Сава завагався, чи йому доповідати по усій формі, мовляв, прибув заарештований такий-то. А тим часом, відпустивши солдата, Стас запросив Саву до столу й підсунув йому горнятко кави і блюдечко з печивом.

— Прошу, Саво Михайловичу.

Сава із задоволенням ковтнув смачну солодку каву.

— Дякую, Стасе, чи як тебе... вас... тепер називати? Громадянине слідчий?.. Ви таким поважним виглядаєте.

Стас і справді виглядав поважним: сильний, вродливий, середнього зросту молодий чоловік з русявим чубом, у модному костюмі та зі смугастою краваткою на білій сорочці. Карі очі дивилися щиро і приязно. Зараз вони сміялися:

— Між нами можна Стасом і на «ти». Ну а при людях, самі розумієте, це надзвичайно офіційна установа.

— Розумію, — погодився Сава, допиваючи каву. — Отак усе тече — усе змінюється. І ти вже виріс, вивчився та робиш кар'єру в цій офіційній установі.

— Саме так, Саво Михайловичу. Ось недавно прибув сюди, до Дніпропетровського управління НКВС і якраз натрапив на вашу справу.

— Я тільки не розумію, як це мені пощастило зустрітися з тобою, Стасе. Куди дівся слідчий Кац?

— А! — криво посміхнувся Стас. — Можливо, що вам, Саво Михайловичу, справді пощастило, бо Кац з Орленком вас майже до смерті забили. За це Каца й усунули від вашої справи та передали її мені.

— І ти теж мене вважаєш німецьким шпигуном чи українським буржуазним націоналістом? — поцікавився Сава.

— Ні, Саво Михайловичу, я ж знаю, що ви ні в чому не винні, — усміхнувся Стас.

— Ну то чому ж я ще й досі у в'язниці? Так би і сказав своєму начальству, що громадянин Шумаченко ні в чому не винен.

— Е-е, Саво Михайловичу, це все не так просто в нашій установі. Як то кажуть, вхід сюди коштує один карбованець, а вихід звідси — десять. Ви справжній молодець, що не підписали жодного протоколу. Але є одна обставина, що потребує термінових дій. Розумієте, Орленко в пояснювальній записці, де він виправдовував свої дії стосовно вас, звинувачує вас у тому, що під час допиту ви, по-перше, проводили буржуазно-націоналістичну агітацію, а по-друге, намагалися його вбити.

— Цікаво, Станіславе, пробачте, не пам'ятаю, як вас по батькові...

— Петрович, — підказав Зарецький.

— Цікаво, Станіславе Петровичу, що я, виходить, водночас агітував Орленка і намагався його убити, та ще й під час тортур. Чи не суперечить це елементарній логіці? Я б на місці його начальства радше повірив би, якби він назвав щось одне: або агітував, або намагався убити. Інакше навіщо агітувати або навіщо убивати? Це раз. А по-друге, ви вважаєте, що прив'язана до стільця людина, яку Орленко

топче чобітьми, а потім і рукояткою пістолета б'є по голові, справді спроможна становити фізичну загрозу для нього?

— Щодо логіки, Саво Михайловичу, то тут ви абсолютно праві, — погодився Стас. — Гадаю, що кожен, хто намагатиметься уявити собі ситуацію, не зможе стримати сміху. Проте скажу відверто: службовці нашого закладу ні багатою уявою, ні почуттям гумору не відзначаються. А суддів це стосується на двісті відсотків. Таким чином, якби ви привели на суді оцей ваш абсолютно логічний аргумент, він би ніяк не вплинув на результат судового засідання, бо слово заарештованого нічого не варте проти слова службовця нашої організації. В усякому разі, ситуація, коли вчитель української мови провадить українську націоналістичну агітацію і дорікає своєму співвітчизникові за те, що той охочіше розмовляє російською, а не українською мовою, здається цілком імовірною. А от ситуація, коли учитель російської мови провадить таку ж агітацію, здається малоімовірною, бо він викладає російську, а не українську мову.

— Я не зовсім розумію, Станіславе Петровичу, до чого ви все це ведете. Я ж за фахом викладач української, а не російської мови.

— От-от, Саво Михайловичу, ви влучили, як то кажуть, не в брову, а в око. Майже весь час, поки ви лежали в лікарні, я думав, як саме можна, так би мовити, нейтралізувати ту загрозу для вас, що потенційно закладена в записці Орленка. І ви вже не гнівайтесь на мене дуже, Саво Михайловичу, але я дійшов висновку, що найефективнішим кроком із вашого боку в тій ситуації, що склалася, було би змінити свій фах і раптом стати викладачем російської мови.

Сава аж скривився від такої перспективи і до того ж не зрозумів досить чітко, що насправді Стас мав на увазі.

— Як ви, шановний Станіславе Петровичу, собі це уявляєте? — він тільки й був спроможний запитати.

— Усе дуже просто, — пояснив Стас. — У восьмій школі зник учитель української мови Шумаченко. Казали різне про те, куди він дівся. Навіть хтось мовив, що його заарештував НКВС. Але жодних підтверджень цього не було. Тим часом як у школі, так і в міськвно про нього досить швидко забули. І ось раптом у 67-й школі з'являється учитель російської мови Шумаченко. Можливо, родич. Однак ніхто

про це навіть не питатиме. А в цього вчителя усі документи чисті, ні з яким НКВС він нічого спільного не має.

— Але ж 67-ма школа — це для недорозвинутих дітей, — завагався Сава.

— Так. Ну і що з того? — відказав слідчий Стас Зарецький. — Робота є робота. А в школі для недорозвинутих дітей, здається, навіть платня вища.

— Але ж у мене нема відповідної освіти для викладання російської мови, — продовжував заперечувати Шумаченко.

— Ця справа поправна, — відмахнувся Зарецький. — Точніше, я про це також потурбувався. Ви, Саво Михайловичу, вступаєте на факультет російської мови і літератури Дніпропетровського педінституту.

— Але ж уже почався навчальний рік. Я навіть не згадую про вступні іспити, — не зрозумів Сава.

— Це не має значення. Нічого неможливого для НКВС нема. До того ж ви зараховані відразу на третій курс. Перший семестр ви провчитесь на стаціонарі. Житимете тут, у вашій новій камері, і будете їздити до інституту на заняття. В січні складете семестрові іспити і вас переведуть на заочний відділ. Ось тоді ви повернетесь до сім'ї і почнете викладати російську мову в 67-й школі. А після закінчення інституту можете, якщо побажаєте, перевестися до будь-якої іншої школи викладати російську мову.

— А яка ж у вас буде гарантія, що я викладатиму саме російську, а не українську мову? — дошкулив Шумаченко.

— Гарантією буде те, що у вас, Саво Михайловичу, мабуть, не виникне бажання повернутися до в'язниці НКВС за підозрою в антирадянській агітації та намаганні вбити співробітника нашої організації. Так що новий режим для вас такий: ночуватимете у своїй камері. Повертатися до тюрми ви мусите до п'ятої години. Обід, на жаль, уже холодний, чекатиме на вас на столі у вашій камері. Усі підручники, необхідні для виконання вами домашніх завдань, будуть також доставлені до вашої камери. Крім того, можете користуватися тюремною бібліотекою. Вечеря — у вашій камері о сьомій годині. Відбій о десятій вечора. Підйом о шостій ранку, зарядка на подвір'ї, душ, сніданок — і вперед, до інституту. Згодні? Тоді розпишіться, будь ласка, ось тут. Зараз підемо до нашої «каптьорки» й підберемо вам

нормальний цивільний костюм (тут, у приміщенні в'язниці, після повернення з інституту переодягатиметесь у тюремну робу). Потім я відрапортую своєму начальникові, що ви погодилися на мою пропозицію, а також остаточно домовлюся з адміністрацією педінституту. А завтра вранці я відвезу вас до інституту і все вам покажу. Надалі їздитимете самі.

— А як же моя дружина і діти? — запитав Сава дорогою до «каптьорки».

— Ваші діти навчаються там само, де й навчалися. Дружину, на жаль, звільнили з роботи після вашого затримання. Але завтра їй пришлють поштою офіційне запрошення в 67-му школу на посаду вчителя математики. Таким чином, з вашою родиною усе в порядку. Дружину також сповістили, що ви живі та здорові. Але вам краще не зустрічатись, аж поки ви самі не повернетесь додому.

Усі студенти Савиної групи були набагато молодші за нього. Спочатку він почувався найслабшим у групі з усного мовлення російською: інтерференція рідної мови ставила безліч рогаток та капканів на шляху до творення плавних російськомовних висловлювань. Довелося витратити багато зусиль і часу на те, щоб російські фрази текли вільно, мов ріка. Зате він був найсильнішим у старослов'янській мові, в історії російської мови, у теоретичній граматиці та лексикології, і тільки Сава міг дискутувати французькою з викладачкою на будь-які теми — від політики до жіночих прикрас (семінарська освіта виявилася досить фундаментальною). Деякі студенти спочатку намагалися подружитися з ним, запрошували його в гості, але він завжди був зайнятий, кудись поспішав, про себе нічого не розповідав. У результаті всі махнули на нього рукою — недарма ж подейкували, що він якось пов'язаний з НКВС, тож нехай і живе собі у своєму засекреченому світі. Це насправді було недалеко від істини, бо Зарецький узяв з нього підписку про нерозголошення усього, що він бачив та чув у НКВС охопно з персональною інформацією про себе.

Після першого дня занять Стас зустрів його, як і домовлялися, о третій годині перед інститутом і автомобілем повіз кудись до центру.

Там висадив Саву і наказав почекати на нього кілька хвилин. Упродовж цього часу Сава насолоджувався відчуттям свободи.

Літню спеку змінила лагідна осінь. Тут, у центрі України, було ще тепло. Повз нього проходили ошатно вдягнені жінки й дівчата, багато з них ще в літніх сукнях; чоловіки у костюмах при краватках, як і він сам. Розстебнувши піджак та втиснувши руки в кишені сірих штанів майже нового костюма, він повільно чимчикував узад-вперед кварталом з високими, гарними, майже святковими будинками — і ніяких ґрат, дротів, вертухаїв, слідчих, вартових, замучених брудних в'язнів!

А он трохи далі виднілася велика церква. У Сави аж серце тьохнуло і потягло його до струнких веж, до високих дзвіниць. Давно він не дозволяв собі піти до церкви, тим більше, що в їхньому містечку був би, як на долоні: *«Гля! Завуч восьмої школи пішов до релігійної установи!...»* Але тут, у величезному Дніпропетровську, де ніхто його, Саву, не знав, можна було б і піти. Чому б не піти? Він дав собі слово, що за першої нагоди піде туди, але це — в майбутньому.

Стас привіз йому трамвайний проїзний квиток на місяць: *«Запам'ятали, де зупинки? Від завтрашнього дня їздитимете самі до інституту»*. Ура! Тепер у Сави в кишені було аж три документи: студентський і проїзний квитки та перепустка до в'язниці НКВД.

Десять уже в листопаді в інституті тривала кампанія зі здавання крові. Сава теж записався. Здав 250 мілілітрів, отримав квитка в інститутську їдальню на безкоштовний обід, а потім був вільний до кінця дня. Ось вона, нагода піти до храму!

У церкві було порожньо і прохолодно. Пронизливий вітер залишився на вулиці. Гарні звичні ікони навкруги, чисте та сухе приміщення. Сава знайшов місце, де лежали свічки, взяв одну, поклав за неї гроші, перехрестився, запалив свічку від однієї з тих, що вже стояли в піску, поставив свою поруч з іншими і подумав: *«Це за мою відносну свободу»*. Потім поцілував ікону Діви Марії і став навколішки перед іконою Христа. *«Боже, відправ мене швидше додому, до моєї родини!»* Стояв і думав про свою зламану долю: від кар'єри служителя церкви відмовився; у миру вислужився, було, до посади завуча середньої школи; не встиг отримати посаду директора — як усе полетіло шкереберть — ворог народу! Тепер, хоч і живий (хвала Господові: не

розстріляли!), але треба починати все спочатку — з посади учителя з неповною вищою освітою. Та ще й російської мови. Та ще й під наглядом НКВС.

Аж раптом відчув чийось долоню на голові.

— Тобі, брате, мабуть, не завадило б висповідатися, — пролунав лагідний бас священника. Перед Савою стояв високий чоловік приблизно його ж віку — років близько сорока — з ясними синіми очима на худому довгому обличчі з акуратно підстриженою чорною бородою, в чорній ризі, що облягала стрункий стан. — Мене звуть отець Георгій. А тебе, чоловіче?

— А мене — Сава Шумаченко.

Отець Георгій нахмурих лоба, щось пригадуючи:

— Ти часом не з тих Шумаченків, що навчалися в Київській духовній семінарії?

— Із тих самих. Я молодший, закінчив семінарію в 21-му році.

— Ну а я — роком раніше. Ходімо, брате, висповідаєшся.

— Добре, ходімо, — і Сава розповів отцю Георгієві все: і про те, що змінив свій фах, і про кар'єру на ниві освіти, і про Перепаду, і про свій арешт, і про тортури, і про несподіване спасіння завдяки Стасові Зарецькому.

Отець Георгій вислухав його, не перебиваючи, потім сказав:

— Твої злигодні, брате, віддзеркалюють сучасну історію нашої країни. На жаль, у Радянському Союзі стало нормальним те, що в будь-якій іншій європейській країні вважали би злочином. Для того, щоб утримувати високий рівень економічного зростання, у нас широко використовують безоплатну працю зеків. Від важкої роботи зеки мруть щодня десятками і сотнями. Через це країні потрібно все більше й більше в'язнів. Їх потенційна кількість набагато перевищує кількість злочинів, що мали б законним шляхом постачати країні нових рабів. Тому органи НКВС, щоб виконати і перевиконати плани з кількості заарештованих за певний період, змушені хапати невинних людей і вже після цього придумувати для кожного злочин, за звинуваченням в якому вони зможуть послати його на каторгу. Доказом вини у нас вважають зізнання звинуваченого, яке й вибивають із нього у стінах НКВС. А вже як присилають анонімку, за допомогою якої невідомий мерзотник намагається розчистити шлях для своєї кар'єри, розширити

житлоплощу, абощо, то це для наших органів як манна небесна — їм дана офіційна підстава для арешту конкретної людини. Саме це трапилось і з твоїм приятелем Перепадою, брате. Коли дізнаєшся, хто зайняв посаду директора школи після твого арешту, то знатимеш і хто написав на твого директора анонімку. На жаль, твій директор не витримав тортур, як і більшість невинних звинувачених, і підписав усю ту брехню, що йому підсунули в НКВС, ще й тебе потягнув за собою. А коли ти відмовився підписувати собі вирок, то тебе намагалися зламати. Проте тобі пощастило: ти живий і скоро навіть вийдеш на волю.

— Дай, Боже, здоров'я твоєму новому слідчому, — продовжував отець Георгій.— Але мені здається, що ідея твого звільнення — це не тільки його добра воля, а, ймовірніше, наказ його начальників. Річ у тім, що під час твого ув'язнення змінилася політична ситуація. Коли тебе заарештовували, гітлерівців уважали в СРСР ворогами, і слово «фашист» вживали як лайку. У вашому місті, наприклад, жив такий поет Михайло Пронченко. Не знаєш його?

— Чув про нього, але не був особисто знайомим. Пам'ятаю в пресі якісь скандальні статті про його творчість.

— Були такі. До мене навіть потрапляли його вірші,— вів далі отець Георгій і процитував:

*І стояла убита й безсила,
Далі хворо вступила у тьму.
Комуністів благати ходила.
І дали їй... Сибір і тюрму¹.*

— Це про Голодомор та розправу над заможними селянами на початку цього десятиліття. Так-от, Пронченка за ці вірші посадили. В пресі справді були обурливі статті про його творчість. І наклеїли на нього ярлик «фашист» через те, що не хвалив, як повелося у наших казенних поетів, а лаяв радянський лад. Мало хто розуміє точне значення слова «фашист», однак усі в нас вважають, що воно означає щось погане. Ну і підтримувану фашистами сепаратистську Організацію Українських Націоналістів, у причетності до якої тебе звинувачували, енкавеесівці вважали небезпечною. Ця організація виникла у Прикарпатті в той час, коли воно належало до складу

Польщі. Тому коли оунівці говорили про утворення вільної України, вони мали на увазі відділення Західної України від Польщі, в якій українців вважали народом другого сорту. Ідея українського сепаратизму припала до вподоби німцям, що саме готувалися до нападу на Польщу, бо раптова поява на польській території сепаратистської української держави дещо підірвала б силу опору поляків німецькій навалі. Проте зненацька кон'юнктура змінилася завдяки укладенню договору між Німеччиною та СРСР. Тепер фашисти вже друзі Сталіна, бо вони, хоч і націонал-, але соціалісти, тобто братська партія. А тому і тримати фашистів в ув'язненні якось негарно. Тож я чув, що навіть Пронченка, так би мовити, «під цю лавочку» випустили на волю. І це, можливо, єдиний випадок, коли ярлик «фашист» зіграв у житті радянської людини позитивну роль... Ну а взагалі не виняток і такий варіант, брате, що однією з підстав раптової дружби з фашистами стало передбачення кремлівського політика, в разі, якщо німці справді допомогли б західним українцям заснувати власну державу, поява серед деяких радянських республік спокуси прохати Гітлера про допомогу в створенні їхніх національних держав на території СРСР. Якщо це правда, то Сталін знайшов геніально простий вихід зі ситуації: запропонував німцям дружбу — і більше нема чого боятися жодних самостійників, бо німцям до них уже нема діла при реалізації своїх планів. У цьому випадку Сталін справжній політик. Але Україні від цього не легше, бо для неї він злий геній. А він, своєю чергою, хотів би про всяк випадок перестрахуватися від націоналістичних несподіванок. Тому йому, брате, буде спокійніше, якщо ти викладатимеш російську мову, а не українську.

— А як ви гадаєте, отче Георгію, може, і Перепаду відпустять на волю? — з надією запитав Сава.

— Про це я, на жаль, нічого не можу сказати, бо не знаю, що точно було в тих протоколах, які його змусили підписати. Ти ж, Саво, як кажуть, на своїй шкурі відчув, що вийти з в'язниці набагато важче, ніж туди потрапити... — зітхнув священник.

— Я тобі ось що скажу, друже Саво, — закінчив священник. — Коли-небудь, можливо, Господь сподобає тебе повернутися до свого родинного покликання і продовжити священницьку династію

Шумаченків. Тоді приходь, брате, до цього самого храму, знайди мене — отця Георгія Сидорчука — і я допоможу тобі висвятитися й отримати парафію.

¹ Михайло Пронченко. *Забирали останню зернину*: Зі збірки «Кобза». — Кривий Ріг, 1941.

1. СИН

Війна почалася в неділю. Був це теплий і лагідний червневий день, але не зовсім звичайний, бо напередодні у школах відбувся випускний вечір, і випускники, які зустріли зорю свого першого дорослого дня у міському парку над річкою разом з учителями та батьками, спали. А Віталій з другом Генкою закінчили сьомий клас ще в кінці травня. Тому вони були першими на річці того ранку і змагалися, хто з них більше разів перепливе з одного берега на інший. Як завжди, домовилися: «О десятій», — прикотили на пляж, поклали свої велосипеди під старою вербою — й у воду.

Віталій жив майже поруч, йому і педалі крутити було хвилин п'ять. Генці було трохи далі. Цікаво, що він би міг плавати прямо біля своєї хати, бо жив над іншою річкою, позаду театру, біля дитячого парку. Проте вони, як правило, зустрічалися тут, на міському пляжі. Це було місце, де звичайно сходилися хлопці з їхньої восьмої школи. Тут вони обмінювалися новинами, враженнями від гри київського «Динамо» та своєї місцевої футбольної команди, прогнозували, хто стане цього року чемпіоном і яка команда виграє Кубок СРСР, а то й самі ганяли у футбол на спортивному майданчику в парку.

Зовні два хлопці дуже відрізнялися один від одного. Віталій був чорнявий, середнього зросту, широкоплечий, сильний. А Генка — білявий, високий, худий. Однак вони мали спільні інтереси. По-перше, обидва вважали, що київське «Динамо» — це найкраща футбольна команда у світі. Хоча вони ніколи не бачили гру «Динамо», зате не пропускали жодного репортажу про неї по радіо. А місцевий «Металург» вважали досить слабким. Хоч іноді він і був спроможний дещо показати на футбольному полі, але взагалі грав гірше від дніпропетровського «Спартака» або кіровоградської «Зорі». До того ж обидва були завзятими футболістами на своїх вулицях, обидва майстерно забивали голи, і сусідські хлопці, які «моталися» з футбольним м'ячем від одних умовних воріт до других, охоче запрошували їх приєднатися до своїх команд. По-друге, обидва захоплювалися технікою. Ділилися усіма новинами про нові автомобілі та літаки. А ще у них були, так би мовити, практичні заняття. Річ у тім,

що Генчин старший брат Микола мав старенького мотоцикла, якого він ганяв нещадно вечорами, так що кожного наступного дня цей мотоцикл потребував ремонту. В такому регулярному ремонті Генка і Віталій, як правило, брали участь разом з Миколою. Вони обидва вже напам'ять знали кожен механічний вузол у Миколиному мотоциклі, й Микола цінував їхні оригінальні задуми, чим та як можна замінити поламану деталь, як краще залатати пробиту шину і таке інше. Для них це була справжня розвага, а також практика, бо обидва мріяли стати інженерами в машинобудуванні.

Вони дружили з першого класу, коли їх спочатку посадили за одну і ту ж парту. Однак скоро вчителька зрозуміла свою помилку, бо таке сусідство тільки шкодило обом хлопцям, хоч і дарувало їм безліч задоволення: вони то про щось розмовляли під час уроку, то боролися, а то голосно сміялися. Тому їх урешті-решт розсадили. Генку посадили з Галкою Бондар, а Віталія — з Наталкою. Вона, до речі, теж ішла цього ранку до річки з подружками Людкою та Светкою. Светка була вже показною дівчиною з характерно окресленою жіночою фігурою: широкими стегнами, гарними довгими ногами та випираючими з-під блузки округлими персами. А Людка і Наталка виглядали ще як діти: з ними, особливо з Наталкою, було приємно поговорити та посміятися над місцевими новинами, але своєю жіночою поставою вони поки що не приваблювали — дівчатка як дівчатка, одне слово, школярки.

— Гей, як там вода сьогодні, тепла? — гукнула Наталка і помахала їм довгою білою рукою, тоненькою, неначе гілочка з верби.

— Краще не буває, — відгукнулися хлопці. — Залазь мерщій сяди. Подуріємо разом.

— Ні, ми спочатку позасмагаємо, — відповіла руда і теж подитячому тоненька Людка.

Дівчата постелили на траву покривала, поскидали верхній одяг і лягли, підставляючи спини лагідному ранішньому сонцю. Хлопці теж вилізли на берег. З кишені штанів, що пожмакані лежали на широкому блакитному рушникові, Генка витягнув дві цигарки, які вкрав з пачки брата Миколи, і простягнув одну Віталію. Сіли, закурили. Ех, гарно вранці на пляжі під сонечком та з цигаркою! Почуваєшся як кіногерой.

Десь біля полудня, коли і дівчата, і хлопці разом хлюпалися у воді та ловили одні одних, стали підходити й учорашні випускники. Перша

трійка — це були Степан Осадчий, Іван Дзюба та Микола Стариков. Їх у школі прозивали «Нерозлийвода», бо вони завжди трималися разом. Також були відомі загальною для усіх трьох пристрастю до радіо. Це з їхньої ініціативи у восьмій школі утворився радіогурток, у якому вони були і найактивнішими учасниками і навіть якоюсь мірою неофіційними керівниками, бо у них було більше практичних умінь у радіосправі, ніж у вчителя фізики Івана Степановича, який цікавився в основному теорією. Так, Степан Осадчий сам склав удома радіоприймач, що ловив не Київ і Москву, а й закордонні радіостанції, такі як Бухарест і Варшаву. Степан не мав тільки динаміка, то він замість гучномовця використовував телефонну слухавку. А в шкільному гуртку «Нерозлийвода» побудували радіоприймач з гучномовцем. Приймач, що тепер прикрашав фізичний кабінет, був гордістю не лише цієї трійки, а усієї восьмої школи й особливо Івана Степановича. Фізик не тільки регулярно слухав його, а й час од часу організовував трансляцію важливих радіоповідомлень із Москви всій школі.

«Нерозлийвода» прийшли на пляж зі шахами. Трійка друзів не поспішала лізти у воду, а замість того розстелила на траві покривало, розставила на дошці фігури й стала грати «на висадку»: хто програвав, той віддавав своє місце за дошкою третьому партнерові, який, очікуючи своєї черги, стежив за грою.

А ось уже до пляжу прямують і брат Віталія Юрко та їхній двоюрідний брат Тося (Антон), син дядька Дмитра й тітки Ніни. Тосині батьки сьогодні ночували у них, бо вони так само, як і батько Юрка та Віталія, в якого у цей час саме була сесія в Дніпропетровському педінституті, приїхали на вчорашній випускний вечір. Правда, випускні у них були в різних школах. Тося навчався у восьмій школі — там, де й Віталій з Генкою, а от Юрко закінчив «німецьку» — двадцяту школу. Юрко взагалі був їхньою сімейною гордістю. Він отримав золоту медаль в «німецькій» школі! Крім німецької, непогано оволодів і французькою мовою і частенько калякав по-французьки з батьком, який добре знав цю мову. Усі вважали, що в їхній сім'ї росте майбутнє світило лінгвістики.

Почалося все ще коли Юрко перейшов у п'ятий клас, а Віталій — у другий. У їхніх батьків була приятелька Ельза Іванівна Штерн,

німкеня, викладачка німецької в їхній восьмій школі. Вона саме купила собі хатку неподалік од них. І оскільки Ельза була самотня, вона й попросила батьків прислати хлопців, щоби допомогли їй налагоджувати господарство. Вони з Юрком пів дня пиляли та кололи дрова для Ельзи, поки вона не запросила їх до столу і не пригостила обідом (до речі, їхня мати готувала смачніше). І за обідом запропонувала в обмін на їхню допомогу займатися з ними німецькою мовою. Віталій і зараз пам'ятав той перший віршик, що Ельза задала їм вивчити напам'ять:

*Eins, zwei, drei, vier,
In die Schule gehen wir.
In die Schule kommen wir
Und bekommen Fünf und Vier².*

Проте Віталія мови не дуже приваблювали, йому цікавіше було гаяти з пацанами у футбол. Тож він походив кілька разів на оті заняття з Ельзою і облишив їх, відмовився. А Юрко не покинув. І скоро Ельза порекомендувала батькам перевести його до «німецької» школи, бо, за її словами, хлопець виявився надзвичайно здібним до мов. Так і сталося — й тепер Юрко пишався своєю золотою медаллю та збирався продовжувати освіту чи то в Києві, чи в самій Москві.

Щодо Тосі, то він хоч і не був круглим відмінником, як Юрко, але учився добре, цікавився біологією й анатомією. Так що всі знали: це майбутній лікар. Хлопці поважали його, бо він був урівноважений, спокійний, дружелюбний і разом з тим сильний, спортивний та, як кажуть, на всі руки майстер.

— А ви вже тут наплавалися, герої? — підморгнув їм Тося, коли вони з Юрком наблизилися до Віталія і Генки.

— Залазьте і ви, вода тепла, — відгукнулися ті.

— Ні, ми для початку пограємо у волейбол, — відказали старші й попрямували до сітки, біля якої вже били м'яча кілька хлопців.

І от майже тієї ж хвилини з репродуктора, що висів на стовпі вище від берега, біля танцювального майданчика, пролунав бас диктора: «Увага! За хвилину слухайте важливе урядове повідомлення!» В голосі відчувалося таке напруження, таке хвилювання, що якоюсь таємною силою привернуло увагу всіх, хто його чув. А потім заговорив нарком

Молотов: «Громадяни й громадянки Радянського Союзу! Сьогодні о четвертій годині ранку без оголошення війни...»

Біля стовпа з гучномовцем збирався натовп. Люди розгублено обмінювалися стривоженими поглядами, неначе перевіряючи, чи й інші чули те саме, що і вони, чи не було це якимсь незрозумілим обманом слуху. Всі відчували, що ця хвилина таїла якісь кардинальні зміни для їхнього життя і що ці зміни були не на краще.

Після промови Молотова хлопці ще деякий час не розходилися, юрмилися під гучномовцем, ділячись емоціями:

— Ну, наші їм зададуть!..

— Може, й нам попроситися до армії?..

— До вісімнадцяти років не візьмуть...

— Так і війна закінчиться, поки мені виповниться вісімнадцять...

Юрко з Тосею пішли додому — їм стало не до плавання: обидва, мабуть, затурбувалися: а як же буде зі вступом до інституту? Віталій подивився їм услід і попрямував до свого велосипеда:

— Я, мабуть, додому.

— Тоді я теж поїду, — похмуро погодився Генка.

Пляжний день було зіпсовано.

На їхньому подвір'ї вусатий дядько Дмитро завантажував кузов своєї чепурненької полуторки. Він їздив тільки цією машиною і, мабуть, тому вона завжди мала вигляд нової: чиста, ніде не подряпана і гарно пофарбована в сіро-зелений колір. Зараз дядько якраз закинув у кузов постіль, на якій у їхній хаті в будні спав Тося (вихідний він завжди проводив з батьками, тож кожної суботи дядько Дмитро відвозив його цією самою полуторкою в село, а вранці у понеділок привозив назад). Тепер, закінчивши школу, Тося переїжджав додому, в село. Правда, всі знали, що це ненадовго, бо у серпні він складатиме вступні іспити до медінституту.

Дорослі вже поснідали. Батько вийшов із хати з валізою — збирався повертатися до Дніпропетровська. Дядько Дмитро витягнув з кишені пачку «Біломорканалу», взяв одну цигарку, простягнув Саві. Той, усміхнувшись, похитав головою:

— Ти ж знаєш, що я не палю.

— Знаю, — серйозно відказав Дмитро. — Але сьогодні день такий.

Значить, вони вже чули новину.

Мати з тіткою Ніною про щось шепотіли між собою, сидячи за столом, а мала Наталка притаїлася поруч і прислухалася до них.

Віталій поставив велосипед у комору, і в цей час на подвір'я зайшли Юрко з Тосею.

— Ви чого, хлопці, насупилися? — підморгнув їм дядько Дмитро. — Не лякайтеся. Переживали й не таке! — проте обличчя і в нього було похмуре.

— Поїж на доріжку, Тосю, — запросила мати.

Тося мовчки похитав головою.

— Саво, лізь у кузов, підвезу до вокзалу, — запропонував дядько Дмитро батькові.

— Ні, дякую, Дмитре, — відмовився батько. — Я на трамваї. А ви їдьте прямо додому. Там селянам теж, мабуть, треба підтримати моральний дух.

Він обійняв Дмитра, тітку Ніну, Наталку, Тосю. Поцілував матір, поплескав по плечах Юрка та Віталія:

— Заспокойтеся, мої рідні, й нічого без мене не вирішуйте. Я за кілька тижнів складу державні іспити, отримаю диплом і повернуся додому. До того часу, мабуть, ситуація проясниться, тоді й будемо вирішувати, що робити. А поки що живіть, як звичайно. Слухайтеся маму.

А тим часом подій у їхньому місті відбувалося чимало. З війни надходили все тривожніші повідомлення. Німці захоплювали одне місто за одним і швидко рухалися в глиб країни. Молоді вчителі та випускники восьмої школи, кому вже виповнилося вісімнадцять років, — усі пішли добровольцями в армію. Віталієві та Генчині однолітки із заздрістю дивились, як добровольці марширували від військкомату до залізничної станції. Дружини, наречені й матері плакали. Ті, кого вони проводжали, обіймали їх на прощання і, переборюючи свій прихований страх, заспокоювали, мовляв: «Нічого поганого зі мною не трапиться. За місяць-два переб'ємо ворогів і повернемося. Ось тоді заживемо!» За цим усім лунали патріотичні заклики активістів та представників міського начальства: «*За Родіну! За Сталіна! Смерть фашистам!*» і наставницькі промови представників військкомату: «Ви

тепер справжні захисники нашої Радянської Батьківщини. На вас лежить відповідальність за її життя і процвітання. Запам'ятайте: за спинами у вас землі нема — вона є тільки попереду. І якщо на ній ворог, то його треба розгромити!» Духовий оркестр грав «Прощання слов'янки»...

За першими новобранцями потяглися довгі-довгі колони інших, таких самих, як вони, неначе все місто, крім учнів молодших та середніх класів, вирішило йти бити німців. Відчувалось урочисте піднесення. Новобранці згруджувались у вантажних вагонах, бо пасажирських уже не вистачало.

Генчин брат Микола теж пішов добровольцем. Йому так чи інакше восени треба було йти на службу. Він і до інституту вирішив не вступати, поки не відслужить — працював слюсарем на заводі «Комуніст». Їхня мати Валентина Романівна влаштувала Миколі проводи. Зібралися знайомі хлопці й дівчата. Микола зі своєю нареченою Танею поважно сидів за столом, усміхався та цокався з друзями під оптимістичні тости: «Повертайся скоріше! Щоб ми усі скоро зустрілися за оцим столом!» Навіть Віталієві з Генкою по краплині налили — ну, в них і попливло усе перед очима. Дівчина майже не пила, тільки витирала мокрі очі носовичком. Валентина Романівна підносила до столу наїдки і напої. Була зовні спокійна, привітна до гостей. Вона працювала фізкультурницею в двадцять п'ятій школі, уміла триматися. Лише, коли сказала тост: «Будь сміливим, синку. Бий ворога. Але пам'ятай, що твоя мамка чекає на тебе вдома і треба до неї повернутися», то заплакала. Крізь сльози перекинула стопку й вибігла в іншу кімнату, витираючи очі зеленим фартухом.

А наступного дня Микола зайняв своє місце в нескінченній колоні новобранців, які марширували до залізниці. Лише його бувалий та стражденний мотоцикл сиротливо залишився стояти посеред двору.

Проте стояв він там недовго. Незабаром почалася конфіскація приватного транспорту, і, попри поважний вік та технічну ненадійність, Миколин мотоцикл теж забрали для потреб Червоної армії. Правда, їхні з Генкою велосипеди залишили. Потім стали відбирати радіоприймачі (люди казали, що це для того, аби не слухали фашистської пропаганди). А тоді стало не вистачати хліба та й усіх

інших продуктів. Удень і вночі під крамницями вишиковувалися довжелезні черги. Мати кілька разів брала Юрка і Віталія зі собою стояти увесь день у черзі, бо тепер продовольчі товари відпускали за нормою — стільки-то в кожні руки. Стояти в тій черзі було нудно. Голодні та зморені люди нервувалися, сварилися: «Ви тут не стояли! — Та ні, я ж за червоною кофточкою займав чергу. — Ні. За червоною кофточкою — синя кофточка, а тоді я. А вас я тут не бачила...»

Іноді складали списки і перевіряли кожної пів години, чи не вліз хто без черги, то й відійти від крамниці не можна було. Хлопці брали зі собою книжки, щоб марно не гаяти часу, та не дуже в тій черзі й почитаєш: то гучна сварка, то перевірка, то просто ноги болять стояти по кілька годин, а то вже темрява надходить. Але треба було йти до черги втрюх, щоб хоч трохи більше хліба, солі та цукру принести додому. Ні мила, ні сірників уже давно не залишилось у жодній крамниці. Добре, що дядько Дмитро або тітка Ніна час од часу привозили їм огірки, картоплю та іншу городину.

Ще однією подією було, коли у вівторок десь близько полудня прибігла Наталка і, поправляючи золотисте волосся, що трохи розтріпалося від бігу й вітерцю, випалила:

— Ходімо до школи. Усіх скликають допомагати. Там ліжка привезли.

— Які ліжка? — здивувався Віталій. — Що, нам тепер ліжка поставлять у класі, щоби зручніше було спати на уроці біології (дуже вже занудна була учителька!)?

— Твої жарти недоречні, — обірвала його Наталка. — Нашу школу переобладнують під госпіталь.

І справді у школі вже трудилися кілька учнів. Вони витягали з класів парти, відносили їх у дальній кут подвір'я. А збоку від входу інші учні розвантажували машину з розібраними ліжками, які треба було заносити до класів і збирати вже там.

— А як же перше вересня? — промимрив спантеличений Віталій.

— Мабуть, занять не буде, поки війна не скінчиться, — непевно відповіла теж раптом зніяковіла Наталка.

Тільки тепер вони по-справжньому відчули, що фронт наближається до їхнього міста.

Надходили інші учні — разом вони увесь день носили парти та ліжка, складали ліжка у класі, перетворюючи школу на шпиталь. Те ж саме робили і наступного дня, і ще наступного. За звичкою жартували, сміялися, але якось не так весело, як колись, за мирних часів. Жартами вони намагалися відігнати од себе те важке почуття, про яке ніхто не казав уголос, але яке давило всіх і кожного з них, що ось десть якісь страшні чужі люди зі злими намірами повільно, але упевнено наближалися до їхнього міста і несли зі собою якийсь жах, можливо — біль, можливо — ганьбу, тортури, смерть. Це почуття посилювалося не тільки похмурими зведеннями радянського інформбюро, що кожного дня лунали з гучномовців, а й евакуаційною кампанією, яка щойно розпочалася в місті.

Перші вантажівки з усіляким технічним обладнанням не привертали особливої уваги. Потім їх ставало все більше, нарешті вони вишиковувалися у колони, і вже за кілька днів потік важких завантажених машин гримотів по вулицях у клубах пилюки та вихлопних газів. Навіть трамваї вивезли з міста, щоб не потрапили до німців. Тепер треба було усюди ходити пішки або ж на велосипеді (яке щастя, що хоч «велики» у них ще не відібрали!). Настрій у всіх був такий напружено-нервовий, що й у футбол хлопці з вулиці перестали грати: той стоїть із батьками в черзі за хлібом, а той ліжка заносить до школи, ну і всяке таке інше.

На залізничному вокзалі юрилися спітнілі міські начальники, одягнені, попри літню спеку, в дорогий теплий одяг і оточені численними родичами та близькими, усі з яких тягли за собою громіздкі валізи, нервово чекаючи на вже й без того переповнені потяги східного напрямку. Злі язики подекували, що поки про простих людей згадають, то вже й транспорту для евакуації не залишиться. Тим часом на площу перед вокзалом, окрім начальників, почали прибувати інженери та робітниці з підприємств (більшість робітників чоловічої статі пішли на фронт), а згодом і вчителі, аптекарі та інші не дуже важливі з погляду адміністрації люди.

Батько нарешті повернувся з Дніпропетровська, обійняв усіх, поцілував матір, яка вже покликала хлопців до обіднього столу і

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ